

REPERE ARHEOLOGICE PRIVIND STATUTUL POLITIC AL CRIȘANEI ȘI BANATULUI ROMÂNESC ÎN KAGANATUL AVAR*

Călin Cosma**

Cuvinte cheie: Avari, războinici, cimitire, statut politic, granițe.
Schüsselworte: Awaren, Krieger, Friedhöfe, politischer Status, Grenzen.

Archäologische Hinweise für den politische Status des Kreischgebietes und des rumänischen Banats im Rahmen des awarischen Khaganats (Zusammenfassung)

Das Vorkommen awarischer Krieger im 7.–8. Jh. im Kreischgebiet und im rumänischen Banat ist ein unbestreitbarer Sachverhalt (Abb. 2–3). Zeugnisse dafür sind die Friedhöfe und die Einzelgräber, die zweifellos Kriegern awarischer Herkunft angehörten.

Das Kreischgebiet wurde bis zur Weißen Kreisch von den Kriegern kontrolliert, die sich an der mittleren Theiß festgesetzt hatten. Die Ebene zwischen der Weißen Kreisch und der Marosch, sowie die Banater Ebene, standen unter der Oberherrschaft des Awarenchefs, der das Machtzentrum an der unteren Theiß, mit dem Sitz in Kunágota, leitete (Abb. 4).

Dass sowohl die awarischen Nekropolen des 7. als auch jene des 8. Jh. im Gebiet westlich der Westkarpaten die Linie der Erdwälle nicht überschreiten, die von Norden nach Süden die Westebene Rumäniens und die Banater Ebene durchqueren, stützt die ältere Überlegung, dass diese Wälle als die östliche „Grenze“ des awarischen Khaganats gelten können. Das parallele Vorkommen der Erdwälle suggeriert die Phasen der Ausdehnung der Grenzen des Khaganats im Karpatenbecken in östliche Richtung. Dies ist besonders auf der Karte der Funde sichtbar, die die awarischen Friedhöfe des 8. Jh. im rumänischen Banat betreffen (Abb. 3–4). Die archäologischen Gegebenheiten zeigen, dass die Awaren nur die niedrigen Ebenen im Westen Rumäniens besetzten. Dies kann dadurch erklärt werden, dass die Ebene westlich der Westkarpaten ein günstiges Gebiet für die nomadische Lebensweise der awarischen Stämme war, die sich stets auf der Suche nach Ebenen für den Unterhalt der Rinderherden befanden. Außerhalb der Grenzen des awarischen Khaganats blieb die Banater Gebirgsgegend (Abb. 4).

Es ist schwierig zu schätzen, was genau der Beitrag der awarischen Welt zur Herausbildung der Sach- und geistigen Kultur im 8. und später im 9. Jh. in den Gebieten östlich der Theiß und im Inneren des Karpatenbogens war. Bezüglich des Kreischgebietes und des rumänischen Banats kann behauptet werden, dass es im Westen Rumäniens keinerlei in das 3.–5. Jahrzehnt des 9. Jh. datierbaren archäologischen Beweise für die Gegenwart awarischer Krieger gibt. Ich bestreite nicht kategorisch die Existenz von Nachkommen der Krieger des 8. Jh. Ihr Vorkommen im 9. Jh. im Westen Rumäniens muss aber wissenschaftlich mit konkreten archäologischen Zeugnissen bewiesen werden.

Precizări introductive

Crișana și Banatul sunt entități teritoriale distincte în geografia fizică a României¹. Crișana, este delimitată la nord de bazinul Superior al Erului, la sud de cursul Mureșului, spre est de Carpații Occidentali, iar spre vest de fluviul Tisa². Banatul românesc este mărginit spre est de cres-

tele Carpaților Occidentali, spre nord teritoriul este limitat de râul Mureș, iar spre sud de Dunăre³. Organic, Crișana și Banatul sunt în interdependență cu bazinul mijlociu și inferior al Tisei. Sudul Banatului se integrează în bazinul inferior al Dunării⁴ (Fig. 1).

De-a lungul istoriei, individualitatea geografică a celor două provincii din partea vestică a României, a generat și fenomene istorice distincte de la o regiune istorică la alta. Este suficient

* This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS – UEFIS-CDI, project number PN-II-ID-PCE-2011-3-0278.

** Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, e-mail:cosma.calin@yahoo.com.

¹ Pop 2003, 11–27.

² Cosma 2002, 16–19; Pop 2003, 11, 17–20.

³ Pop 2003, 11, 15–21; Mare 2004, 9–11.

⁴ Mare 2004, 9–11.

Fig. 1. Harta regiunilor

să amintim că în antichitate cea mai mare parte din teritoriul Banatului a fost integrat în granițele Imperiului roman, beneficiind de toate avantajele culturii romane, în comparație cu Crișana rămasă în „barbaricum”. Și în Evul Mediu timpuriu, cele două provincii românești au fost tratate diferit de către marile puteri militare, care și-au disputat întâietatea în Bazinul Carpatic⁵. Tratarea separată a fenomenelor arheologico-istorice la nivelul fiecăreia din cele două teritorii geografice din Vestul României, este o modalitate mult mai eficientă pentru a percepe în termeni cât mai clari transformările culturale, economice și socio-politice petrecute pe parcursul secolelor VII–VIII în zonele estice ale Bazinului Carpatic.

Date introductive

Din punct de vedere istoric, desființarea statului gepid în anul 567 a însemnat și crearea unui nou pol politic în Pannonia, coordonat de avari, situație politică ce a avut o însemnătate deosebită

⁵ Vezi de exemplu: Erdély Története 1986, 164–177; Bóna 1990, 90–101; Rusu 1997, 177–450; Stanciu 2000, 403–426; Cosma 2002, 13–16; Bărbulescu 2003, 178–185; Năgler 2003, 199–211; Stanciu 2002, 203–236; Mare 2004, 9–24; Stanciu 2011, 13–26; Cosma 2012, 137–154.

pentru istoria Europei central sud-estice. Unii istorici consideră anul 567 chiar momentul de început al Evului Mediu timpuriu în anumite teritorii riverane ale Dunării⁶. Pe parcursul secolelor VII–VIII, Kaganii avari au urmărit, printr-o serie de acțiuni războinice, să mărească granițele Imperiului, pe de o parte, iar pe de altă parte, și-au propus doar să controleze anumite zone din centrul și sud-estul Europei. Crișana și Banatul, au fost și ele vizate de politica expansionistă avară.

În istoriografie au fost emise o serie de ipoteze referitoare la motivele care au generat extinderea influenței avar și în zonele estice ale Bazinului Carpatic. Cele mai importante dintre acestea sunt: intenția avarilor de a distruge puterea gepizilor de la est de Tisa, inclusiv din Podișul Transilvaniei, încă activi în această zonă și după 576; dorința Kaganilor de a stăpâni zonele salinifere și aurifere, precum și monitorizarea comerțului pe valea Mureșului dinspre Podișul Transilvaniei spre Europa centrală, dar și invers; intenția de a stăpâni zonele de pășunat din Banat, Crișana și Podișul Transilvaniei (în ultimul caz fiind vorba de valea

⁶ Rusu 1977, 194; Pohl 1988, 52–57; Zábajník 2004, 132; Curta 2006, 178.

Târnavelor și a Someșului), spre a le utiliza pentru propriile turme de animale⁷.

Dezbaterea pornește de la mai vechile dovezi arheologice referitoare la prezența avară în Vestul României, la care se adaugă și o serie de noi date din domeniu. Ambele informații, privite acum dintr-o nouă optică, oferă posibilități pentru o reevaluare a „momentului avar” în istoria celor două provincii românești din vestul României. Pentru ca rezultatele finale ale acestui demers științific să fie cât mai credibile (în viziunea mea), precizez că am utilizat doar descoperirile funerare din Crișana și Banat (cimitire și morminte), atribuibile fără rețineri războinicilor avari. La acestea am adăugat numai acele artefacte care, deși descoperite întâmplător, sunt totuși piese care cu certitudine provin din morminte avară. Acestea se concretizează în arme, piese de harnașament, dar și obiecte ce împodobeau vestimentația războinicilor avari de diferite ranguri precum și a suitelor militare, sau a persoanelor cu rang înalt în ierarhia societății avară. Am exclus intenționat din lista descoperirilor toate acele artefacte fără putere cronologică și etnică, descoperite întâmplător în

mai îndepărtată de centrul avar din Pannonia sunt cea mai bună dovadă a faptului că respectivele teritorii erau dominate efectiv de Kaganii avari. Acest raționament poate fi aplicat și în ceea ce privește prezența avarilor în Crișana și Banat. Cimitirele sau mormintele izolate avară se constituie în cele mai importante dovezi pentru a defini relația dintre Kaganatul avar și cele două provincii românești din Vestul României. Utilizarea informațiilor care îi vizează doar pe războinicii avari creează posibilitatea unei analize pertinente ce poate oferi răspunsuri plauzibile la o serie de întrebări care sintetizate se referă la statutul politic, militar și economic al Vestului României în secolele VII–VIII.

Crișana (Lista 1; Tabelul 1; Fig. 2)

Între bazinul superior al Erului și până la Crișul Alb, pe axa nord-sud, și până la Carpații Occidentali, spre est, cu excepția a două cataramă avară care provin de la Girișul de Criș (probabil inventar mortuar¹⁰), lipsesc descoperirile funerare databile în secolele VII–VIII¹¹. În acest context trebuie precizat și faptul că în spațiul geografic men-

Situri	C	A	PH	ÎC	LC	Ac	Ca	P	Ah	FI	D
1. Pecica	X	X	X				X	X			Sec. VII
2. Peregu Mare	X	X	X		X	X			X		Sec. VII
3. Socodor	X		X	X	X					X	760–800/830

Legendă: C – Cimitire; M – Morminte; CF – Caracter funerar; Arme; PH – Piese de harnașament; ÎC – Înmormântare cu cal; LC – Limbă de curea; Ac – Aplici de centură; Ca – Cataramă; P – Podoabe; Ah – Aplici de harnașament; Ce – Ceramică; OCG – Obiecte de uz casnic și gospodăresc; Mo – Monede; FI – Fără inventar; D – Datare.

Tab. 1 – Cimitire, morminte și descoperiri cu caracter funerar din Crișana

diferite localități din Crișana și Banat⁸. Sunt piese despre care nu există informații topografice și de asemenea nu dispun de context arheologic.

Motivul pentru care am ales să mă refer doar la mărturiile atribuibile fără îndoială avarilor este unul simplu: luptătorii avari de diferite ranguri și suitele lor militare, se remarcă în Bazinul Carpatic printr-o ținută vestimentară, printr-un mod de viață, de luptă și mai ales de înmormântare inconfundabile, specifice etniei lor⁹. Cimitirele avară prezente într-o anumită zonă mai apropiată sau

ționat mai sus și în același interval cronologic, nu sunt înregistrate nici foarte multe așezări umane (sunt chiar puține). Ele sunt întâlnite numai în zona de câmpie, foarte aproape de granița vestică a României¹².

Singurele dovezi certe ale prezenței avară în Crișana, la est de granița vestică a României au fost descoperite la sud de Crișul Alb la: Pecica, Peregu Mare și Socodor.

Cimitirele la Peregu Mare și Pecica sunt dispuse geografic în câmpia Mureșului, imediat în dreapta

⁷ Vezi: Horedt 1956, 393–406; Horedt 1958, 61–108; Horedt 1968, 103–120; Rusu 1977, 169–213; Erdély Története 1986, 164–177; Bóna 1990, 90–101; Garam 1994, 171–181; Rusu 1997, 222–271.

⁸ Pentru o serie de probleme teoretice referitoare la interpretarea descoperirilor din secolele VII–VIII din vestul României vezi: Cosma 2015, 228–230, 237–241.

⁹ De exemplu: Mauricius, XI, 2; Agathias I, 3.30; Horedt 1958, 62–69; Bóna 1980, 31–95; Erdély Története 1986,

164–166; Garam 1987, 191–202; Pohl 1988; Pohl 2003, 574–578.

¹⁰ Cosma 2002, 193, nr. 99, fig. 5; Cosma 2012, 138–145, fig. 1.

¹¹ Cosma 2002, 25–28, 35–42, 155–162, fig. 2; Cosma 2012, 138–145, fig. 1–2.

¹² Cosma 2002, 25–28, 35–42, 155–162, fig. 2; Cosma 2012, 138–145, fig. 1–2.

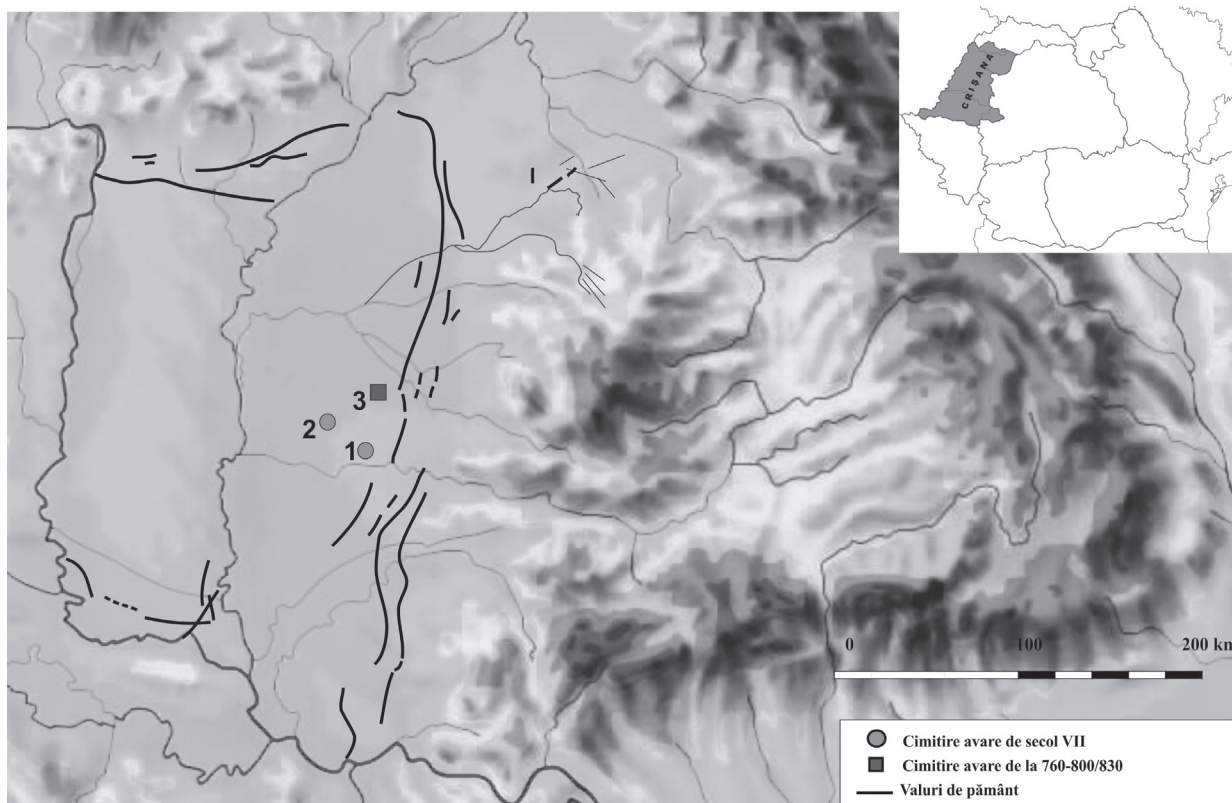

Fig. 2. Cimitire, morminte și descoperiri funerare din secolele VII–VIII din Crișana Abb. 2 – Friedhöfe, Gräber und Grabfunde des 7.–8. Jh. im Kreischgebiet

1. Pecica; 2. Peregu Mare; 3. Socodor

fluviului, aproape de granița vestică a României (Fig. 2). Ambele necropole, conform datelor arheologice păstrate, datează în secolul VII. A fost recuperat inventar funerar ce constă din armament, piese de harnașament, dar și câteva accesorii vestimentare sau podoabe. Se poate aprecia faptul că în cele două cimitire au fost înmormântați în principal luptători de rând din armata avară.

Cimitirul de la Socodor, datat în a doua jumătate a secolului VIII, se află la sud de Crișul Alb, în stânga segmentelor de valuri de pământ din câmpia vestică a României¹³ (Fig. 2). La Socodor au fost dezvelite mai multe morminte de înmormântare. Numai unul dintre acele morminte a conținut inventar. El constă din artefacte care sunt specifice mobilierului funerar al unui șef militar avar. Războinicul a fost înmormântat cu un cal sacrificat. Cei înmormântați fără artefacte, îi desemnează deopotrivă pe slugile războinicului deja pomenit, și/sau poate pe oamenii de rând ai comunității avar care și-a avut vatra undeva în hotarul satului Socodor. Putem să presupunem că războinicul din necropola de la Socodor a fost mai degrabă șeful comunității avar din zona respectivă, decât un

luptător avar aflat doar în trecere prin teritoriile din stânga Crișului Alb.

Consemnăm deci, pentru Crișana, numărul extrem de redus de cimitire și/sau morminte avar și chiar lipsa lor din anumite zone, precum cea dintre Bazinul inferior al Erului și Crișul Alb. Absența obiectivelor funerare avar din zona de la nord de Crișul Alb poate fi pusă pe seama lipsei de cercetări arheologice în zonă. Pe de altă parte însă, este foarte posibil ca respectivul teritoriu să nu fi prezentat un interes economic foarte mare pentru conducătorii Imperiului avar. Cu toate acestea, cele câteva așezări din Câmpia de Vest, masate în stânga și dreapta Crișului Repede, la ieșirea fluviului din România, databile în secolele VII–VIII/IX, presupun totuși un control al războinicilor avari și asupra teritoriului în care acele așezări sunt prezente. Faptul că toate așezările umane din secolele VII–VIII/IX, din Câmpia de Vest a României, sunt dispuse geografic în stânga valurilor de pământ ce traversează Crișana de la nord la sud, sugerează fixarea graniței vestice a Kaganatului avar pe linia acelor construcții de pământ¹⁴. Așezările din stânga și dreapta Crișului Repede se înscriu în cercul mai

¹³ Cosma 2012, 138–145, fig. 1–2.

¹⁴ Cosma 2002, 25–28, 35–42, fig. 2; Cosma 2012, 138–145, fig. 1–2.

mare de descoperiri avare întâlnite în zona bazinului mijlociu al Tisei¹⁵. De acolo au venit războinici avari pentru a controla și/sau a percepe tribut de la comunitățile umane din sectorul românesc al văii Crișului Repede.

Lipsa cimitirelor sau a mormintelor avare din Câmpia Crișanei, între bazinul superior al Erului și Crișul Alb, inclusiv din zona valurilor de pământ, susține faptul că ne aflăm într-o zonă periferică a Kaganatului avar. Datele de până acum presupun un dezinteres al Kaganilor avari pentru spațiul Câmpiei vestice, de la est de valurile de pământ și până la crestele Munților Apuseni.

În ceea ce privește zona dintre Crișul Alb și Mureș, remarcăm faptul că cimitirele avare, atât cele două din secolul VII (Pecica și Peregul Mare), cât și cel din secolul VIII (Socodor), sunt atestate doar în zona de câmpie, la vest de valurile de pământ (Fig. 2). Conform acestor date se poate presupune că și în sudul Câmpiei vestice a României, războinicii avari au fixat granița imperiului pe ductul valurilor de pământ prezente în acea zonă. Necropolele de la Pecica și Peregul Mare pot fi atribuite primului val de cuceritori avari. Împreună cu cimitirele din stânga Mureșului, din Banatul românesc (cimitire care vor fi prezentate în continuare), conturează limita geografică unde s-a oprit expansiunea avară, după cucerirea Pannoniei. Este vorba doar de zona de câmpie din stânga și

avar nu au fost extinse la est de limita valurilor de pământ din Câmpia vestică a României, sectorul de Sud. Cele câteva așezări umane din secolele VIII–IX, din zona deluroasă și muntoasă de pe valea Crișului Negru sau al Crișului Alb¹⁶, puteau fi controlate cu ușurință de către războinicii avari cantonați la vest de valurile de pământ din partea de sud a Crișanei.

În concluzie, se poate preciza că atât în secolul VII cât și în secolul VIII, în Crișana avem două zone distincte. Prima este formată de grupul de așezări umane din secolele VII–VIII/IX, situat în dreapta și stânga Crișului Repede, înainte de ieșirea fluviului din țară. Acele comunități marchează limita estică a Kaganatului avar, pe ductul Crișului Repede. Ele se integrează în aria de descoperiri avare din bazinul mijlociu al Tisei¹⁷. Cea de-a doua zonă a fost spațiul dintre Crișul Alb și Mureș, până la linia valurilor de pământ ce traversează vestul României de la nord la sud (Fig. 2). Din punct de vedere politic și militar această zonă de sud a Crișanei, a constituit periferia nord-estică a provinciei avare (cu granița pe linia valurilor de pământ) din zona Tisei inferioare, „Aul” avar care și-a avut centrul de putere la Kunágota¹⁸.

Banatul românesc (Lista 2; Tabelul 2; Fig. 3)

Prezența avară nemijlocită în Banatul românesc este atestată atât la nivelul secolului VII cât și pe

Situri	C	M	CF	A	PH	ÎC	LC	Ac	Ca	P	Ah	Ce	OCG	Mo	D
1. Comloșu Mare		X		X		X									Sec. VII
2. Comloșu Mare	X					X									Sec. VII
3. Comloșu Mare			X			X									Sec. VII
4. Dudeștii Vechi	X			X	X		X			X					Sec. VII
5. Lunga	X				X	X									Sec. VII
6. Orșova Veche			X	X			X	X	X		X				Sec. VII
7. Sănnicolau Mare	X				X	X		X				X			Sec. VII
8. Sânpetru German		X		X	X	X	X			X				X	Sec. VII
9. Sânpetru German		X		X	X	X									Sec. VII
10. Vizejdia	X				X							X			Sec. VII
11. Cenad	X			X			X		X	X		X	X		710/720–800/830
12. Denta	X						X	X							710/720–800/830
13. Timișoara	X			X	X	X	X	X	X			X	X	X	710/720–800/830
14. Sănanđrei	X						X	X				X			710/720–800/830

Legendă: C – Cimitire; M – Morminte; CF – Caracter funerar; Arme; PH – Piese de harnașament; ÎC – În mormântare cu cal; LC – Limbă de curea; Ac – Aplici de centură; Ca – Cataramă; P – Podoabe; Ah – Aplici de harnașament; Ce – Ceramică; OCG – Obiecte de uz casnic și gospodăresc; Mo – Monede; D – Datare.

Tab. 2 – Cimitire, morminte și descoperiri cu caracter funerar din Banat

dreapta Mureșului, fără a se extinde spre zona deluroasă. Nici în secolul VIII granițele Imperiului

¹⁶ Cosma 2002, 25–28, 35–42, 155–162, fig. 2; Cosma 2012, 138–145, fig. 1–2.

¹⁷ ADAM 2002, harta 2–3.

¹⁸ Erdély Története 1986, 166.

¹⁵ ADAM 2002, harta 2–3.

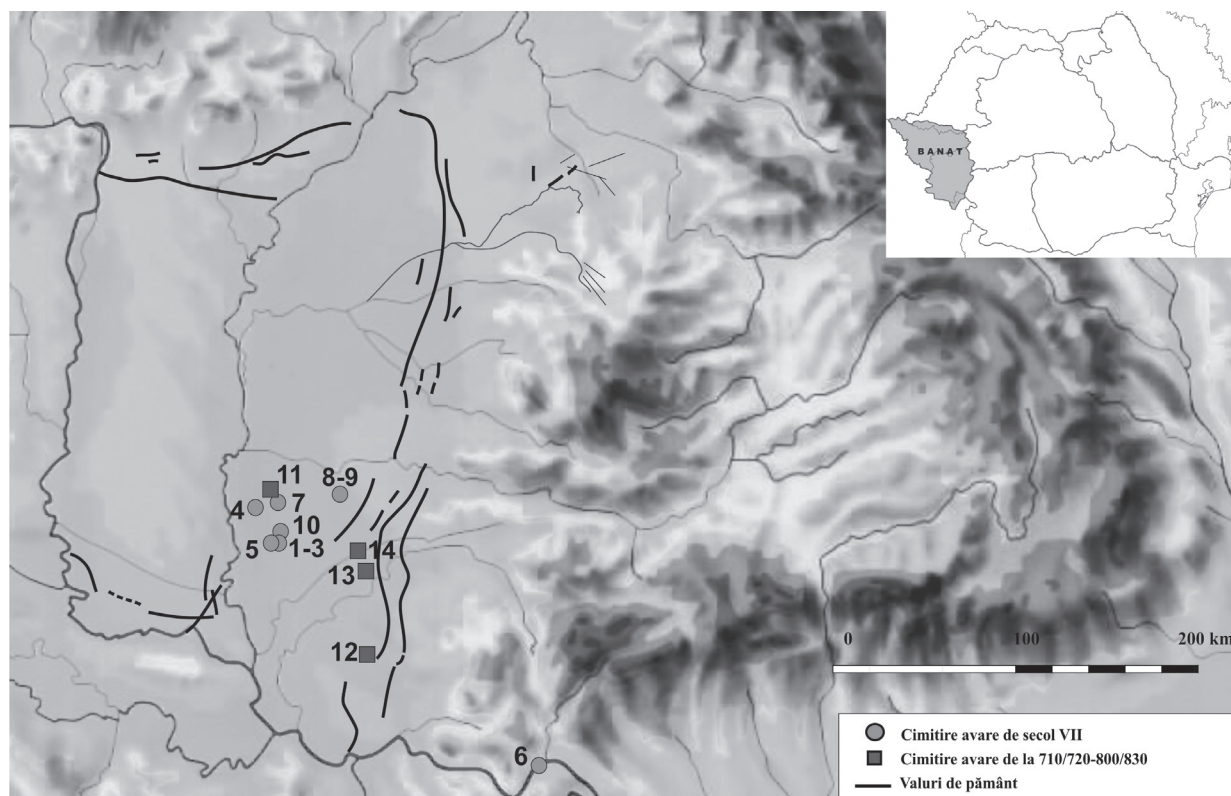

Fig. 3. Cimitire, morminte și descoperiri cu caracter funerar din secolele VII–VIII din Banat Abb. 3 – Friedhöfe, Gräber und Grabfunde des 7.–8. Jh. im Banat

1–3. Comloșu Mare; 4. Dudeștii Vechi; 5. Lunga (Timiș); 6. Orșova Veche (Mehedinți); 7. Sânnicolau Mare; 8-9. Sânpetru German; 10. Vizejdia; 11. Cenad; 12. Denta; 13. Timișoara; 14. Sânanndrei (Timiș)

parcursul secolului VIII. Am înregistrat un număr de 10 cimitire și morminte avar dateabile în secolul VII și patru obiective funerare avar încadrate în secolul VIII (Lista 2; Tabelul 2; Fig. 3)

Din punct de vedere geografic, cu o singură excepție (Orșova Veche), toate cimitirile avar din Banat, datate în secolul VII, sunt atestate numai în zona de câmpie a Mureșului nu departe de cursul fluviului, foarte aproape de granița vestică a României. În aceeași ordine de idei trebuie menționat că, în totalitate, respectivele descoperiri funerare avar sunt poziționate la vest de primul segment vestic al valurilor de pământ din vestul României¹⁹ (Fig. 3).

Trebuie remarcat mormântul avar de la Sânpetru German/Magazin, datat în a doua jumătate a secolului VII. Războinicul a fost înmormântat cu arme, piese de harnașament, podoabe din argint, bronz, un cercel și o monedă din aur, fapt care îl plasează pe respectivul luptător în cadrul elitei militare avar. Tot la Sânpetru German, dar într-o altă zonă, în punctul Goliat, a mai fost descoperit

un mormânt datat tot în secolul VII. Acesta din urmă a conținut doar arme, piese de harnașament și oase de cal, fapt ce îl atribuie unui războinic de rând din armata avară, prin comparație cu războinicul de elită dezgropat în punctul „Magazin” din Sânpetru German.

Importante sunt și mormintele de la Sânnicolau Mare și Dudeștii Vechi, datate de asemenea în secolul VII. De la Sânnicolau Mare, provine un mormânt de războinic, a cărui centură a fost ornamentată cu aplici cu modele realizate prin presare. Ele îl plasează pe luptător în categoria războinicilor cu rang superior în armata avară. Și la Dudeștii Vechi au fost descoperite morminte ce au aparținut unor personaje importante din elita războinică avară, din prima perioadă din evoluția Kaganatului avar.

Conform inventarului arheologic (arme, înmormântare cu cal, piese de harnașament), cimitirile și mormintele avar descoperite în diferite puncte ale hotarului localității Comloșu Mare și Lunga, pot fi puse pe seama unor luptători de rând din armata avară. Nu este exclusă existența în secolul VII, în zona actualii localități Comloșu Mare, a unui centru militar mai mare, în care au fost cantonați luptători de rând din armata avară.

¹⁹ Pentru diferite opinii referitoare la valurile de pământ din câmpia vestică României vezi de exemplu: Rusu 1977 196–197; Istvánovits, Kulcsár 2002, 625–628; Garam *at alii* 2003.

Obiectivul funerar de la Orșova Veche (aproape de Dunăre), face notă discordantă prin poziția sa geografică, în comparație cu toate celelalte descoperiri funerare prezentate mai sus. Deși datează în secolul VII, respectivul punct arheologic este în afara ariei de descoperiri avară din Câmpia Banatului, toate masate nu foarte departe de valea Mureșului (Fig. 3). Întregul material arheologic (accesorii, podoabe, arme, etc.), susțin prezența la Orșova Veche a unei, sau a unor persoane cu rang superior în cadrul elitei avară.

Zona Banatului românesc rămâne și pentru secolul VIII un spațiu geografic important pentru avari. O dovedesc prezența în teritoriu a cimitirelor avară de la: Cenad, Denta, Sânandrei și Timișoara. În toate cimitirele au fost descoperite, unul, două sau mai multe morminte cu un inventar bogat care au aparținut șefilor militari din cadrul elitei avară. Necropolele au conținut însă și sepulturi fără arme și cu puține accesorii vestimentare sau chiar lipsite de inventar. În acestea din urmă au fost înmormântați slujitorii elitelor și a suitelor militare avară. Faptul că și în secolul VIII elitele militare din cimitirele din Banat erau de origine avară, este confirmat de analizele antropologice ale unui schelet provenit din necropola de la Sânandrei²⁰.

Cimitirele dateate în secolul VIII, sunt întâlnite într-un teritoriu mult mai mare, în comparație cu cel în care se află necropolele dateate în secolul VII. Cu toate acestea, deși sunt întâlnite la o mai mare distanță de Mureș, totuși nici un cimitir nu este atestat în zonele piemontane sau montane ale Banatului. Reținem deci, că și cimitirele avară din secolul VIII din Banat, sunt prezente numai la vest de valurile de pământ (Fig. 3). Respectiva situație este o realitate arheologică importantă pentru a susține faptul că în Banatul românesc (la fel ca și în Crișana și într-o anumită măsură și în nord-vestul României), valurile de pământ au constituit granița estică a Kaganatului avar²¹.

Analiza dispunerii geografice a necropolelor combinată cu datarea respectivelor situri, oferă o serie de observații ce trebuie reținute. Astfel, cimitirele și mormintele dateate în secolul VII sunt dispuse doar în zona de câmpie foarte aproape de vărsarea Mureșului în Tisa. Aceste necropole împreună cu cele din dreapta Mureșului, din sudul Crișanei, marchează limita estică a granițelor Kaganatului avar în prima jumătate a secolului VII (Fig. 3). Războinicii înmormântați în cimitirele dispuse foarte aproape de Mureș, au avut pe lângă sarcina

de a apăra teritoriul (și granița), și pe aceea de a supraveghea și asigura condiții optime desfășurării traficului de produse și oameni pe Mureș, dinspre Podișul Transilvaniei spre Pannonia, dar și invers.

Pe parcursul secolului VIII Kaganatul avar își extinde granițele la o distanță mai mare de valea Mureșului, spre sud-estul Banatului, dar ele se fixează tot în zona de câmpie. Nu sunt dovezi arheologice, cel puțin până acum, care să presupună sau să susțină un control al avarilor asupra Banatului Montan în secolele VII–VIII. Descoperirile de la Denta și Orșova Veche, localități poziționate mai departe de Tisa și Mureș, dar foarte aproape de Dunăre (cea din urmă), pot fi interpretate ca puncte de graniță, de control, instituite și coordonate de puterea avară. Deci, se poate susține că avarii au fost interesați să stăpânească doar zonele joase de câmpie, atât din Banatul românesc, cât și câmpia dintre Mureș și Crișul Alb, teritorii necesare pentru întreținerea turmelor de vite.

Cu toate că descoperirile avară din Banat sunt mai numeroase decât în Crișana, sau nord-vestul României²², totuși ele sunt reduse numeric pentru a susține existența unui „Aul” avar în Banat. La fel ca și zona bazinului superior al Erului, ori Crișana și Banatul de câmpie trebuie privit ca o zonă periferică a Kaganatului avar. Banatul de câmpie, împreună cu sudul Crișanei, a făcut parte din marea provincie avară localizată în zona Tisei inferioare²³. Este însă foarte posibil ca cimitirele din Banat din secolul VIII să corespundă unor mici centre de putere avară. Acestea au fost inițiate de șefi militari avari, înconjurați de propriile suite militare. Însă, nici unul dintre aceștia nu au fost independenți. Toți și-au manifestat puterea în teritoriu, în virtutea dreptului conferit de șeful militar de la Kunágota (personalitate marcantă în ierarhia politică și militară a Kaganatului avar), stațiune care a fost creditată ca și capitala „Aul”-ului de pe Tisa inferioară²⁴.

Chiar dacă nu se poate vorbi de un „Aul” independent în zona Banatului de câmpie, totuși se poate lua în calcul posibilitatea ca respectivul teritoriu să fi avut un loc ceva mai important în strategia militară avară. În perioada avară limita câmpiei Banatului a constituit un spațiu de frontieră, instituită pe Dunăre, pe care avarii au dorit să îl apere cât mai eficient, dar și să controleze într-un mod cât mai eficace comerțul din zonă, creând chiar puncte de vamă²⁵.

²⁰ Muntean/Muntean 2001, 265–268, 272.

²¹ Supoziția a fost enunțată cu câtva timp în urmă de către M. Rusu: Rusu 1977, 196–197.

²² Cosma 2015a, 281–306.

²³ Erdély Története 1986, 166.

²⁴ Erdély Története 1986, 166.

²⁵ Erdély Története 1986, 166.

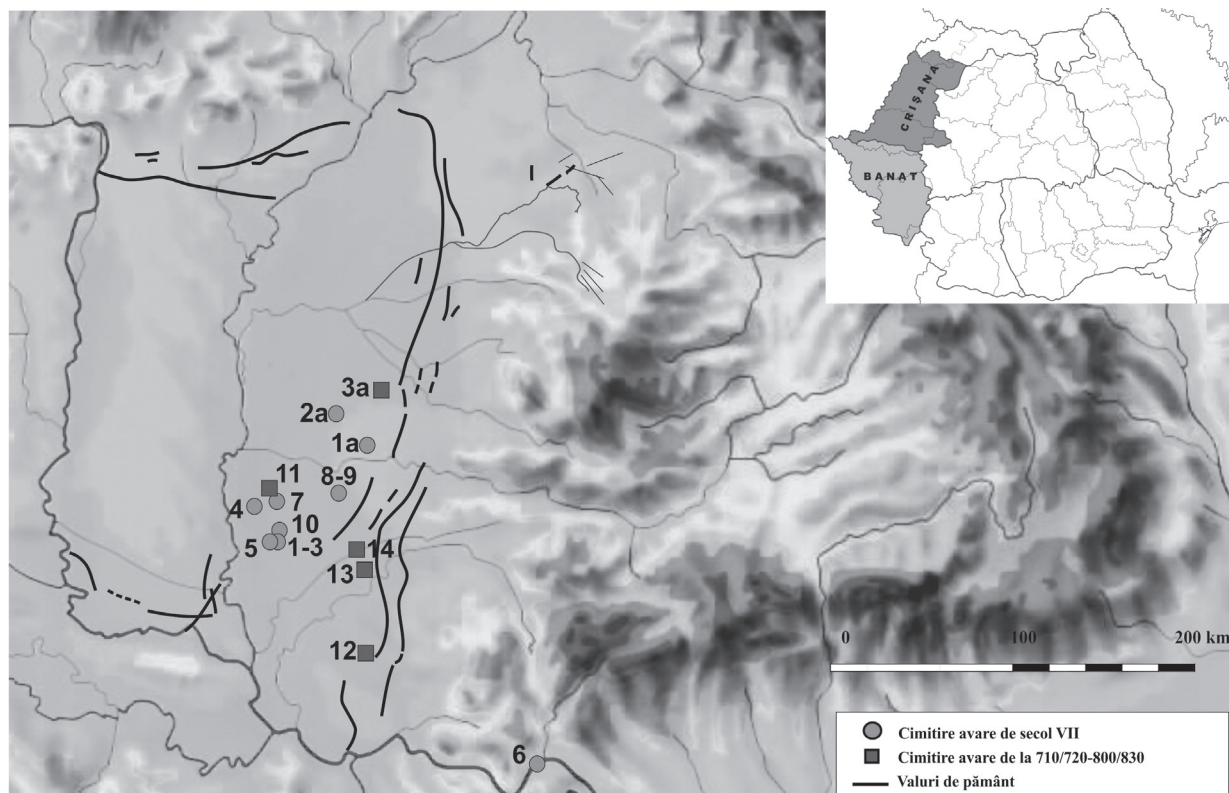

Fig. 4. Cimitire, morminte și descoperiri cu caracter funerar din secolele VII–VIII din Banat și Crișana Abb. 4 – Friedhöfe, Gräber und Grabfunde des 7.–8. Jh. im Banat und im Kreischgebiet

Banat: 1–3. Comloșu Mare; 4. Dudeștii Vechi; 5. Lunga (Timiș); 6. Orșova Veche (Mehedinți); 7. Sânnicolau Mare; 8–9. Sânpetru German; 10. Vizejdia; 11. Cenad 12. Denta; 13. Timișoara; 14. Sânnandrei (Timiș)
 Crișana: la. Pecica; 2a. Peregu Mare; 3a. Socodor

Faptul că Banatul a fost în secolul VIII un teritoriu cu o oarecare importanță în geografia politică a Kaganatului avar este sugerat și de faimosul tezaur din piese de aur descoperit la sfârșitul secolului al XVIII-lea, undeva în hotarul localității Sânnicolau Mare²⁶. Au fost recuperate un număr de 23 de piese, împreună însumând circa 10 kg de aur. Vasele, cănille, paharele și accesoriile vestimentare, toate inventar al tezaurului, sunt adevărate opere de artă de o frumusețe excepțională. Îmbină mai multe stiluri artistice europene și orientale, la modă în secolele VII–VIII. Pe una dintre căni apare și titlul unei demnități avar în combinație cu două nume de persoane: jupanii Buyla și Butaul. Tezaurul a fost ascuns cândva la sfârșitul secolului VIII, o perioadă de timp extrem de agitată din punct de vedere politico-militar, marcată de luptele pentru putere din Imperiul Bizantin, de implicarea armată din ce în ce mai accentuată a bulgarilor în regiunea Dunării de jos, precum și de debutul conflictelor dintre Kaganatul avar și Imperiul Carolingian. În funcție de valoarea

artistică excepțională, dar și intrinsecă a tezaurului de la Sânnicolau Mare, s-a considerat că el a aparținut unui înalt demnitar avar din vârful ierarhiei Kaganatului, cu centrul în Banat, puternic și bogat în același timp, care s-a implicat în jocurile de putere din Bizanț, sau în luptele Kaganatului avar cu Imperiul Carolingian²⁷. Foarte posibil însă ca tezaurul să fie doar o mică parte a faimoaselor bogății de care dispuneau Kaganii avari, salvate și îngropate la Sânnicolau Mare de către un șef avar, într-un moment anterior distrugerii Ringului avar de către armatele lui Carol cel Mare²⁸. Oricare dintre motivele enumerate mai sus pot fi luate în calcul atunci când se discută cauzele ascunderii „comorii” pentru a fi salvată. Sigur însă, cel care a îngropat în pământ tezaurul nu a supraviețuit pentru a se putea bucura de ea într-un timp ulterior perioadei tulburi din punct de vedere militar și politic de la sfârșitul secolului VIII și începutul secolului IX din zona de sud-est a Europei.

²⁶ De exemplu: Rusu 1985/1986, 31–66; Kovács, Garam 2002; Daim 2003, 515–516.

²⁷ Rusu 1985/1986, 31–66; Kovács, Garam 2002; Daim 2003, 515–516.

²⁸ Daim 2003, 516.

Precizări finale

În primul rând reținem faptul că prezența războinicilor avari în secolele VII–VIII în Crișana și în Banatul românesc este o realitate ce nu poate fi contestată. Stau mărturie în acest sens cimitirele și mormintele izolate care aparțin, fără nici o îndoială, războinicilor de etnie avară.

Crișana, până la Crișul Alb, a fost controlată de războinicii cantonați în bazinul mijlociu al Tisei. Zona de câmpie dintre Mureș și Crișul Alb și Banatul de câmpie, au fost sub autoritatea șefului avar care conducea centrul de putere din zona Tisei inferioare, cu centrul la Kunágota (Fig. 4).

Faptul că atât necropolele avar din secolul VII, cât și cele din secolul VIII, din teritoriul de la vest de Carpații Occidentali, nu depășesc din punct de vedere geografic linia valurilor de pământ care traversează Câmpia Vestică a României și câmpia Banatului, de la nord la sud, întărește mai vechea idee conform căreia respectivele valuri pot fi considerate „granița” estică a Kaganatului avar²⁹. Existența paralelă a valurilor de pământ sugerează etapele de extindere a granițelor Kaganatului spre estul Bazinului Carpatic³⁰. Acest fapt se observă mai ales pe harta descoperirilor ce vizează cimitirele avar din secolul VIII, din Banatul românesc (Fig. 3–4). Realitatea arheologică arată că avarii au ocupat doar zona joasă de câmpie din vestul României. Respectivul fenomen poate fi explicat prin faptul că zona de câmpie din vestul Carpaților Occidentali, a fost un teritoriu propice modului de viață nomad al triburilor avar, în permanentă căutare de câmpii necesare întreținerii turmelor de vite. Rămâne în afara granițelor Kaganatului avar Banatul Montan.

Este dificil de apreciat în termeni foarte preciși care a fost aportul lumii avar la conturarea culturii materiale și spirituale din secolul VIII și apoi din secolul IX, în teritoriile de la est de Tisa și din interiorul arcului carpatic³¹. De altfel, cunoașterea culturii mediului avar din secolul IX, conține încă multe probleme ce trebuie rezolvate, chiar și în spațiul de maximă dezvoltare a culturii materiale a Kaganatului, pe timpul existenței sale ca entitate politică. Pentru zonele vestice ale fostului Kaganat avar, controlat efectiv de Imperiul carolingian (teritoriul din dreapta Dunării, zona Zalavár-ului), cercetările mai noi ale istoriografiei maghiare, precizează că urmele avarilor, deveniți vasali ai francilor, pot fi regăsite în cadrul mormintelor printr-o serie

de podoabe specifice lor, atât în portul bărbătesc cât și în cel feminin³². În urma analizelor întreprinse, s-a propus ca mijlocul secolului IX să fie considerat faza de sfârșit a perioadei avar³³.

În ceea ce privește Crișana și Banatul românesc, se poate preciza că nu sunt nici un fel de dovezi arheologice databile în deceniile III–V a secolului IX, care să ateste prezența războinicilor avari în respectivele spații geografice. Nu neg vehement existența unor urmași ai războinicilor din secolul VIII³⁴. Însă, prezența lor în secolul IX în vestul României, este un fenomen care trebuie susținut științific cu dovezi arheologice concrete.

Dezbaterea rămâne deschisă. Cred însă că doar cercetările arheologice viitoare, extrem de necesare în întreg spațiul vestic al României pentru perioada Evului Mediu timpuriu, sunt singurele care pot oferi date esențiale pentru continuarea și dezvoltarea subiectului referitor la prezența războinicilor avari în Crișana și în Banatul românesc. De asemenea, pentru dezvoltarea subiectului în viitor, se impune și necesitatea publicării materialului avar inedit și a documentației aferente, aflat în depozitele muzeelor de specialitate din vestul României.

Lista localităților din Crișana și Banat în care au fost descoperite cimitire și morminte avar din secolele VII–VIII

Lista 1. Crișana

1. Pecica (jud. Arad): Csallány 1956, 179, nr. 773; Cosma *et alii* 2013, 76–77, fig. 52.
2. Peregu Mare (jud. Arad): Hampel 1898, 445; Hampel 1900, 113–114; Hampel 1905, Bd. II, 346–348; Repertoriu Arad 1999, 101–102, nr. 1.
3. Socodor (jud. Arad): Popescu 1949, 89, fig. 1, 90, fig. 2; Popescu 1956, 80–82, fig. 39–40; Horedt 1968, 117, nr. 20; Cosma 2002, 227, pl. 236.

Lista 2. Banatul românesc

1. Cenad (jud. Timiș): Mare 2004, 115
2. Comloșu Mare (jud. Timiș): Medeleț, Bugilan 1987, 123.
3. Comloșu Mare (jud. Timiș): Medeleț, Bugilan 1987, 124.
4. Comloșu Mare (jud. Timiș): Medeleț, Bugilan 1987, 124.
5. Denta (jud. Timiș): Milleker 1909, 274; Milleker 1909a, 382; Mare 2004, 115.
3. Dudeștii Vechi (jud. Timiș): Mare 2004, 116.
7. Lunga (jud. Timiș): Medeleț, Bugilan 1987, 146.

²⁹ Rusu 1977, 196–197. Vezi și harta Kaganatului avar propusă de J. Zábonyik: Zábonyik 2004, 7, fig. 1.

³⁰ Rusu 1977, 196–197.

³¹ Cosma 2012, 145.

³² Vezi de exemplu: Szőke 1990–1991, 145–157; Szőke 1992, 841–968; Szőke 1994, 77–84.

³³ Vezi de exemplu: Szőke 1990–1991, 145–157; Medgyesi 1992, 253–267; Szőke 1992, 841–968; Szőke 1994, 77–84.

³⁴ Cosma 2012, 145.

8. Orșova Veche (jud. Mehedinți): Csallány 1956, 173, nr. 726; Bóna 1990, 87; Mare 2004, 116.
9. Sânandrei (jud. Timiș): Bejan 1995, 80–82; Mare 1998, 293; M. Muntean, C. Muntean 2001, 265–279; Mare 2004, 123–125; Cosma *et alii* 2013, 81–82, fig. 56.
10. Sânnicolau Mare (jud. Timiș): Csallány 1956, 169, nr. 699–700; Medeleț 1998, 307–309, 316, pl. I; Muntean 1998, 317–321; M. Muntean, C. Muntean 2001, 270; Mare 2004, 116, 123, pl. XLI/1–15; Cosma *et alii* 2013, 82–83, fig. 57.
11. Sânpetru German (jud. Arad): Dörner 1960, 423–433, fig. 2–4; Mare 1998, 290–291, pl. VIII; Cosma *et alii* 2013, 83–84, fig. 58.
12. Sânpetru German (jud. Arad): Dörner 1970, 456, fig. 13/1.
13. Timișoara (jud. Timiș): Bejan 1983, 489–496, fig. 1–2; Mare 1998, 291–292, pl. IX; Mare 2004, 125–126, pl. XLII; Cosma *et alii* 2013, 87–89, fig. 63–64.
14. Vizejdia (jud. Timiș): Hampel 1895, 436; Milleker 1909, 292; Csallány 1956, 216, nr. 1060.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare literare

Agathias

E. Lung, *Istoricii și politica la începutul Evului Mediu european*. București (2001), 125, n. 138.

Mauricius

Mauricius, *Arta Militară. Fontes Historiae Dacaromanae*, vol. 2. București (1970), 552–565.

LUCRĂRI DE SPECIALITATE

ADAM 2002

J. Szentpéteri (Hrsg.), *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. I–II. Budapest (2002).

Bărbulescu 2003

M. Bărbulescu, De la romani până la sfârșitul mileniului I. În: I. A. Pop, T. Năgler (Coord.), *Istoria Transilvaniei*. I (până la 1541). Cluj-Napoca (2003), 137–197.

Bejan 1983

A. Bejan, Necropola de înmormântare de sec. VIII–IX e.n. de la Timișoara – Podul Modos. *AMN XX*, (1983), 489–498.

Bejan 1995

A. Bejan, *Banatul în secolele IV–XII*. Timișoara (1995).

Bóna 1980

I. Bóna, Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár. *ActaArchHung* 32 (1980), 1–4, 31–95.

Bóna 1990

I. Bóna, II. Völkerwanderung und Frühmittelalter (271–895). În: B. Köpeczi (Hrsg.), *Kurze Geschichte Siebenbürgens*. Budapest (1990), 63–106.

Cosma 2002

– C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII–X d. H. Ethnic and cultural interferences in the 1st millennium B.C. to the 1st millennium A. D.* 6. Cluj-Napoca (2002).

Cosma 2012

C. Cosma, Ethnische und politische Gegebenheiten im Westen und Nordwesten Rumâniens im 8.–10. Jh. n. Chr. *EphNap XXII* (2012), 137–158.

Cosma *et alii* 2013

C. Cosma, A. Dobos, G.T. Rustoiu, A. Rustoiu, O. Oargă, *Războinici în Transilvania din epoca avară*. Cluj-Napoca (2013).

Cosma 2015

C. Cosma, Notes on the presence of Avar warriors in the Transylvanian Plateau. *TR XXIV* (2015), Supplement No. 2, 228–246.

Cosma 2015a

C. Cosma, Războinici avari în nord-vestul României în secolele VII–VIII. Considerații referitoare la statutul politic al nord-vestului României în secolele VII–VIII. *AMP XXXVII*, (2015), 281–306.

Csallány 1956

D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Budapest (1956).

Curta 2006

Fl. Curta, *Apariția Slavilor. Istorie și arheologie la Dunărea de jos în secolele VI–VII*. Târgoviște (2006).

Daim 2003

F. Daim, Avars and Avar Archaeology. An Introduction. În: H-W. Goetz, J. Jarnut, W. Pohl (Eds), with the collaboration of S. Kasche. Regna and Gentes, *The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, I. Wood (Series Editor), *The Transformation of the Roman World*, vol. 13 (Leiden-Boston 2003), 463–570.

Dörner 1960

E. Dörner, Momânt din epoca avară la Sânpetru German. *SCIV XII*, 2, (1960), 423–433.

Dörner 1970

E. Dörner, Cercetări și săpături arheologice în județul Arad. *MCA IX*, (1970), 445–465.

Erdély Története 1986

L. Makkai, A. Mócsy (Szerk.), *Erdély Története. I. A kezdetektől 1606-ig*. Budapest (1986), 159–177.

- Garam 1987
É. Garam, Der awarische Fundstoff im Karpatenbecken und seine zeitliche Gliederung. În: B. Hänsel (Hrsg.), *Die Völker Südosteuropas im 6. Bis 8. Jahrhundert. Südosteuropa Jahrbuch* (1987), 191–202.
- Garam 1994
É. Garam, Die Awaren (Awaren in Siebenbürgen). W. Schuller (Hrsg.), *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung*, Band 29. Köln; Weimar; Wien (1994), 171–181.
- Garam et alii 2003
É. Garam, P. Patay, S. Soprony, Sarmatisches wallsystem im Karpatenbecken. *Régészeti Füzetek* II. 23, (2003).
- Hampel 1895
J. Hampel, A Nemzeti Múzeumi Régiségtár gyarapodása. *ArchÉrt* XV (1895), 435–438.
- Hampel 1898
J. Hampel, A Nemzeti Múzeum Régiségosztályának gyarapodása. *ArchÉrt* XVIII (1898), 444–445.
- Hampel 1900
J. Hampel, Újabb hazai leletek az avar uralom korából. *ArchÉrt* XX (1900), 97–125.
- Hampel 1905
J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, vol. I, II, III. Braunschweig (1905).
- Horedt 1956
K. Horedt, Avarii în Transilvania. *SCIV* VII, 3–4, (1956), 393–406.
- Horedt 1958
K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei. Sec. IV–XIII*. București (1958).
- Horedt 1968
K. Horedt, Das Awarenproblem in Rumänien. *Studijné Zvesti* 16, (1968), 103–120.
- Istvánovits, Kulcsár 2002
E. Istvánovits, V. Kulcsár, The history and perspectives of the research of the Csörsz Ditch ("Limes sarmatiae"). F. Freeman, J. Bennett, Z. T. Fiema, B. Hoffmann, *Limes XVIII. Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies*. Amman, Jordan (September 2000). A conference held under the auspices of the Department of Antiquities of the Hashemite Kingdom of Jordan. The Council for the British Research in the Levant and the Department of Archaeology at the University of Liverpool. Volume II. BAR Internationales Series 1084 (II), 2002, 625–628.
- Kovács, Garam 2002
T. Kovács (Gen. ed.), É. Garam (Ed.), *The Gold of the Avars. The Nagyszentmiklós treasure*. Budapest (2002).
- Mare 1998
M. Mare, Rituri și ritualuri de înmormântare în Banatul românesc între secolele IV–IX. *AnB, S.N., Arheologie – Istorie* VI, (1998), 285–306.
- Mare 2004
M. Mare, *Banatul între secolele IV–IX*. Timișoara (2004).
- Medeleț 1998
F. Medeleț, O descoperire de factură avară la Sânnicolau Mare (jud. Timiș). *AnB, S.N., Arheologie-Istorie* VI, (1998), 307–316.
- Medeleț, Bugilan 1987
F. Medeleț, I. Bugilan, Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat. *Banatica* 9, (1987), 87–198.
- Milleker 1909
B. Milleker, *Délmagyarország Régiségleletei. A honfoglalás előtti időkből*. Temesvár (1909), vol. III.
- Milleker 1909a
B. Milleker, A verseczi városi múzeum és könyvtár. *ArchÉrt* XXIX, (1909), 382–383.
- Muntean 1998
M. Muntean, Determinarea antropologică a unui craniu din perioada prefeudală (sec. VII–VIII) găsit la Sânnicolau – Mare (jud. Timiș). *AnB, S.N., Arheologie – Istorie* VI, (1998), 317–321.
- M. Muntean, C. Muntean 2001
M. Muntean, C. Muntean, Studiu antropologic și de ritual funerar asupra unor schelete provenite de la Sănan-drei (jud. Timiș), datate în secolul VII–VIII. *AnB, S.N., Arheologie – Istorie* IX, (2001), 265–279.
- Nägler 2003
T. Nägler, Transilvania între 900 și 1300. În: I. A. Pop, T. Nägler (Coord.), *Istoria Transilvaniei*, vol. I (până la 1541). Cluj-Napoca (2003), 199–231.
- Pohl 1988
W. Pohl, Die Awaren. *Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München (1988).
- Pohl 2003
W. Pohl, A non-roman empire in Central Europe: The Avars. H-W. Goetz, J. Jarnut, W. Pohl (Ed.), with the collaboration of S. Kasche. Regna and Gentes. *The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. I. Wood (Series Editor), The Transformation of the Roman World, vol. 13 (Leiden-Boston 2003), 571–595.
- Pop 2003
Gr. P. Pop, Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. Caracteristici geografice. În: I. A. Pop, T. Nägler (Coord.),

Istoria Transilvaniei, Vol. I (până la 1541). Cluj-Napoca (2003), 11–27.

Popescu 1949

D. Popescu, Cercetările arheologice din R.P.R. din anul 1948. Săpăturile arheologice din județul Arad, Socodor. Studii. *Revistă de știință și filozofie* (București) I, (1949), 2, 88–93.

Popescu 1956

D. Popescu, Cercetări arheologice în Transilvania. I. Sondajele de la Socodor (1948). *MCA* II, (1956), 43–88.

Repertoriu Arad 1999

Repertoriul arheologic al Mureșului inferior. Județul Arad. Timișoara (1999).

Rusu 1977

M. Rusu, Transilvania și Banatul în secolele IV–IX. *Banatica* 4, (1977), 169–213.

Rusu 1985–1986

M. Rusu, Tezaurul de la Sînnicolaul Mare (Noi puncte de vedere). *AIIA* XXVII, (1985–1986), 31–66.

Rusu 1997

M. Rusu, Continuitatea daco-romană în perioada 275–568. *Istoria României. Transilvania*. Cluj-Napoca (1997), 177–450.

Stanciu 2000

I. Stanciu, Teritoriul nord-vestic al României și Khaganatul Avar. *ActaMP* XXIII, (2000), I, 403–451.

Stanciu 2002

I. Stanciu, Gepizi, avari și slavi timpurii (Sec. V–VII p. Chr.) în spațiul vestic și nord-vestic al României. *EphNap* XII, (2002), 203–236.

Stanciu 2011

I. Stanciu, *Locuirea teritoriului nord-vestic al României între antichitatea târzie și perioada de început a epocii medievale timpurii (mijlocul sec. V-sec. VII timpuriu)*. Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 4, (2011).

Szöke 1990–1991

B. M. Szöke, The question of continuity in the Carpathian Basin of the 9th Century A. D. *Anteus* 19–20, (1990–1991), 145–157.

Szöke 1992

B. M. Szöke, Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). În: F. Daim (Hrsg.), *Awarenforschungen. Archaeologia Austriaca Monographien*, Band 1 und 2. Studien zur Archäologie der Awaren 4. Wien (1992), Band 2, 841–968.

Szöke 1994

B. M. Szöke, A Kárpát-medence a 9. Században. În: L. Kovács (Szerk.), *Honfoglalás és Régészet*. Budapest (1994), 77–84.

Zábojník 2004

J. Zábojník, *Slovensko a Avarský Kaganát*. StudArchMed 6, (2004).